

GULYÁS ADRIENN

Két klasszikus újrafordítása

Tanulmány Salinger *The Catcher in the Rye* és Camus *L'étranger* című regényének új magyar fordításairól

A kétezres években több világirodalmi klasszikus jelent meg újrafordításban Magyarországon. Nádasdy Ádám Shakespeare egyes darabjait és Dante *Isteni színjátékát*, Barna Imre Salinger, M. Nagy Miklós Kerouac, Adám Péter és Kiss Kornélia Camus egy-egy kultikus regényét fordította újra magyarra. Tanulmányunkban két szerző – egy amerikai és egy francia – két művének új fordítását és az új fordítások recepcióját elemezzük a fordító, a kiadó és a műkritikus szempontjából. Az esettanulmányhoz választott két mű Salinger *The Catcher in the Rye* és Camus *L'étranger* című regényei. Az elemzésből kirajzolódni látszik egyfajta, a magyarországi újrafordítások menetét és recepcióját jellemző dinamika.

A kiválasztott könyvekben közös a nyelvi, ideológiai határfeszegetés, az erőteljes társadalomkritika. Összekapcsolja őket az is, hogy hangsúlyos szerepet kap bennük a stilizált élőbeszéd. Salingernél a szóbeliség érzetét a szexualitásról való nyílt beszéd és trágár kifejezések fokozzák. Camus bár nem trágár, szintén a hétköznapi nyelvet emeli irodalommá. Camus-nak a magyar fordításokban visszaadhatatlan nyelvi újítása, hogy a francia irodalmi nyelvben használt elbeszélő múlt, a *passé simple* helyett először használja az élőbeszéd *par excellence* múlt idejét, a *passé composé*-t. Rendhagyó művekről van szó mind tartalmukat, mind narratívájukat, nyelvezetüket tekintve. A stilizált élőbeszéd jelenléte mint közös vonás azért is hangsúlyozandó, mert az élőbeszéd-jelleg kidomborítása, vagyis hogy a magyar szöveg közelebb kerüljön a hétköznapi nyelvhez, a műfordítók egyik legfőbb érve volt az újrafordításra.

Salingert 1964-ben, Camus-t 1948-ban fordították először magyarra, és mindkettőt a kétezres években fordították újra. Salinger *Zabhegyezője* első magyarországi megjelenése óta kultuszregény, Camus *Közönye* pedig azonfelül, hogy nagy horderejű mű, évtizedek óta kötelező olvasmány: első fordításaik kanonizálódtak, intertextuális utalások formájában beépültek a magyar irodalomba. A magyar irodalmi ízlést azonban egészen a XX. század végéig és főleg a szocializmus idején konzervativizmus és prudéria jellemezte. Az elemzett művek első fordításai ebben a konzervatív szellemiségben születtek.

A rendszerváltás előtt és után viszont, a politikai cenzúra gyengülésével, majd megszűnésével és olyan magyar írók pályájának felívelésével, mint Esterházy Péter vagy Nádas Péter, ez a prudéria és konzervativizmus enyhült. A politikai környezet és a társadalom változásaival együtt változott az irodalmi nyelv. Az újrafordítások megjelenésekor a kiadók nem hivatottak többé a politikai akarat nyomására az olvasók erkölcsét óvni, ízlésformáló szerepük átalakult. Ezen társadalmi, nyelvi, ízlésbeli átalakulások fényében tárgyaljuk a továbbiakban a két mű fordításait.

Salinger: *The Catcher in the Rye* (1951)

Salinger regényét Gyepes Judit fordította először magyarra 1964-ben *Zabhegyező* címmel. Gyepes egy külhonba származott ismerősétől kapta kölcsön Salinger könyvét (GYEPES 2010). Próbafordítást készített, és megmutatta az Európa nagynevű szerkesztőjének, Bartos Tibornak. Bartos támogatta a könyv magyar kiadását, és szerkesztőként végig segítette a fordító munkáját. Gyepesnek ez volt az első műfordítása, de minden körülmény adott volt, hogy munkáját sikerre vigye: gyakorló gimnáziumi tanárként élő kapcsolata volt a magyar diáknyelvvél, ráadásul maga is nagyon fiatal volt, vagyis hitelesen képviselhette a regény alaphangját adó nyelvváltozatot. A szleng fordításában Amerikában élő testvére segítette.

Gyepes *Zabhegyezője* fél évszázada volt generációk meghatározó olvasmányélménye, amikor Barna Imre újra lefordította Salinger könyvét *Rozsban a fogó* címmel (2015). Barna 1976-tól volt az Európa Könyvkiadó műfordítója, szerkesztője, szerkesztőbizottsági tagja és 2006–2013 között a kiadó ügyvezető igazgatója. A *Zabhegyezőt* eredetileg egy ismert magyar íróval akarta újrafordíttatni, de a terv meghiúsult, ezért maga látott neki a regény újramagyarításának. Az újrafordítás szükségességét egy interjúban legfőképp az irodalmi nyelv változásával indokolta:

Annak idején mindenki, az író meg az olvasó számára is nyilvánvaló volt, hogy az irodalom nyelve: más. Bizonyos szavakat nem írunk le. A mondatokat, ha lehet, rendesen befejezzük. Nem ismétljük a szavakat nyakra-főre. Trágár szavakat nem használunk. Ilyesmik. Nem a szleng vagy a cím miatt éreztem úgy tehát, hogy újra le kell fordítani a könyvet, hanem például azért, mert azóta végbement a posztmodern fordulat ebben az irodalmi nyelvben, közelebb tudunk kerülni a beszélt nyelvhez (BARNA 2015).

Vagyis a hatvanas évek óta a stilizált beszélt nyelv elfogadott irodalmi közlésformává vált: a fordító jogosan látja úgy, hogy ebben a nyitottabb, elfogadóbb irodalmi közegben egy új fordítással közelebb tud kerülni az eredeti szöveg meghatározóan élőnyelvi jellegéhez.

A kiadónak valószínűleg nem volt túl kockázatos a könyv újrafordíttatása: a *Zabhegyező* első megjelenése óta bestseller, Barna Imre pedig nagynevű, tapasztalt fordító, egész munkássága szorosan összefonódik az Európa Könyvkiadó törté-

netével. Az új fordítás 2015-ös megjelenését alapos marketingmunka készítette elő: az első kiadáshoz (a *Rozsban a fogót* ugyanis 2016-ban újra kellett nyomni) füzetecske járt, amelyben Barna röviden elemezte a művet, és írt az újrafordítás, valamint a címváltoztatás szükségességéről. Ugyanebben a füzetben a kiadó David Shields és Shane Salerno *Salinger* című monográfiájából közöl részletet. Az életrajz N. Kiss Zsuzsa fordításában ugyancsak 2015-ben, vagyis, jó időzítéssel, a *Rozsban a fogóval* egy időben jelent meg az Európánál. M. Nagy Miklós, az Európa Könyvkiadó akkori igazgatójának szóbeli közlése alapján az új fordításból a kiadását követő két évben öt-hatezer példány fogyott, ami a magyar könyvpiac eladási számaival tekintve egyértelmű siker.

Az új fordítás nagy sajtóvisszhangot kapott, és ez nem pusztán a kiadó marketingmunkájának köszönhető, hanem nagy valószínűséggel annak is, hogy Barna Imre megváltoztatta a könyv címét. A *Zabhegyező*, amely az irodalmi legendárium szerint Bartos leleménye, Barna szerint vitatható, mert értékítéletet hordoz, és a főhőst már a címlapon semmirekellőnek bélyegzi. Barnának igaza van, sajnálatos viszont, hogy éppen a címváltoztatás miatt kelljen mentegetőznie, az új cím ugyanis hű fordítása az eredetinek. S ha bárki sérelmezné, hogy nem érti, megnyugodhat: a brit vagy amerikai olvasó sem érti jobban az eredetit. Ezért próbálhatta a kiadója Salingert is rábírní annak idején, hogy változtassa meg a könyv címét, de Salinger hajthatatlan volt. Mivel a cím a szerző szándéka szerint is homályos, a *Rozsban a fogóért* nem a fordító okolandó.

Másrészt talán éppen a cím körüli skandalummal magyarázható, hogy az új fordítást már a megjelenése után egy évvel újra kellett nyomni.¹ Hasonszórú amerikai bestsellerek, például Kerouac *Úton* című regényének M. Nagy Miklós-féle vagy Fitzgerald *A nagy Gatsbyjének* Bart István-féle újrafordítását közel nem övezte ilyen figyelem. Mindkét regény az első fordításával azonos címen jelent meg. Az újrafordított *Útonból* ugyancsak M. Nagy Miklós szóbeli közlése alapján három-négyezer példány fogyott.

Barnát rengeteg támadás érte az új fordítás megjelenésekor. Éles, részletekbe menő kritikát írt róla például Bujdosó Bori *Túléli-e Holden Caufield az új Zabhegyezőt?* címmel (Bujdosó 2015). Bujdosó szerint például címet nem változtatunk, mert a könyvet a régi fordítás címén ismeri az olvasó. Ez az érv azonban műfordítói és kiadói berkekben nem állja meg a helyét. Egy fordítás címét minden további nélkül meg lehet változtatni, ha a fordítónak nyomós indoka van rá, és az új címet a kiadó, az eladhatóság paramétereit szem előtt tartva, jóváhagyja. Bujdosó felrója Barnának, hogy nem sikerült újratehermentenie Caufield figuráját, mert valamiféle keveréknyelven szólaltatja meg a főhőst: „Holden egy menőzni próbáló, öregező pesti értelmiségi”, és nyelvezetében elavult argószavak keverednek újabb kele-

¹ A címváltoztatás és az eladhatóság kapcsolatáról lásd például OSZTOVITS 2015.

tűekkel. Némi stiláris keveredés valóban felróható Barnának, de a fordító idiolektusának ezeket a kilengéseit (*drótja van, bugás, isi, lipityóka*) orvosolhatta volna a szerkesztő, hogy ez a néhány szó vagy kifejezés ne tűnjön ennyire ki a szövegből.

Ugyancsak Bujdosó szerint Barna túl sok töltelékszót (*így, ilyen, meg minden*) és durva kifejezést használ. Ezek bizonyos mennyiségben irritálónak válnak, és elvonják a figyelmet a szövegről. Ez ízlés és mérték dolga, bár főként a szöveg első felében Barna fordítása belőlünk is hasonló érzést váltott ki. Hozzá kell tenni, hogy a tölteléksszavak időnként rossz helyen ékelődnek a mondatokba, ezt pedig a szöveg hitelessége sínyli meg. A durvaság jelenléte önmagában szintén nem gond. Az ismétlődések miatt viszont a főhős figurájához egy idő után olyan képzetek társulnak, amelyek a jó családból származó, jó iskolába járó fiút Bujdosó szavaival élve „igénytelenebbnek és butábbnak” láttatják. E tekintetben műfordítóként magunk is a „kevesebb több” elvét követtük volna, de Barna műfordítói stratégiája itt sem eleve elítélendő.

Camus: *L'étranger* (1942)

Gyergyai Albert közel hetvenéves Camus-fordítását, a *Közöny* (1948) Ádám Péter és Kiss Kornélia fordították újra. Ádám Péter freelance újságíró és neves műfordító, fordított többek között Montaigne-t, Tocqueville-t, Boris Viant. Kiss Kornéliával, aki egyetemi oktató és műfordító, ez az első közös nagy fordításuk. Az új fordításnak az eredetihez hűen *Az idegen* (2016, Európa Könyvkiadó) címet adták. Gyergyai fordításain nemzedékek nőttek fel, és a kritikusokat ugyanolyan érzékenyen érintette Ádám és Kiss új Camus-interpretációja, mint Barna *Rozsban a fogója*. Gyergyai számos nagy klasszikust fordított: Proustot, Flaubert-t, Voltaire-t, hogy csak néhányat említsünk. Jól írt, és franciául is jól tudott, a saját stílusa mégis felülírta a szerzőét. Ádám megfogalmazásában Gyergyai azon fordítók közé tartozik, akik „mindent a maguk három vagy négyhúrú balalajakáján tudnak csak megszólaltatni” (VÁRKONYI 2015).

Nem lehet ugyanis a műfordítónak egy szöveget úgy felstilizálnia, ahogyan Gyergyai Camus hétköznapi beszédhez közelítő, sallangmentes szövegével tette. Amikor Gyergyai klasszikus, „nyugatos” irodalmi stílusban adja vissza Camus-t, éppen az író szándékától idegeníti el a magyar szöveget (lásd még ÁDÁM 2015, 784). Fentebb volt róla szó, hogy Camus a francia irodalomban elsőként teszi a *passé composé* egy irodalmi narratíva fő igeidejévé. A mű stiláris megközelítésénél tehát mindenképpen szerencsésebb Ádám és Kiss attitűdje, akik a fordítás során végig a szövegnek ezt a dísztelen, némileg monoton élőbeszéd jellegét tartották szem előtt.

Mielőtt az új Camus-fordítás megjelenésének körülményeiről íránk, érdemes néhány szót ejteni arról is, hogy *Az idegen* tudunkkal az első magyar tandem-

fordítás. A módszer hátránya, hogy időigényesebb, mint ha egyedül dolgozik a fordító. A sikeres közös munkának elengedhetetlen feltétele továbbá, hogy a két műfordító között szakmai és stiláris kérdésekben teljes legyen az összhang. Ha azonban ezek a feltételek adottak, mint Ádám és Kiss esetében, a „négykezes fordítás” gyaníthatóan az egyik legjobb műfordítói módszer: mindkét fordító azonnali visszacsatolást kap a másiktól a megoldásaira. A fordítás folyamatába beépül az a külső ellenőrző mechanizmus, amelyre más esetben csak a szerkesztéskor kerül sor. A fordító mellett tulajdonképpen ott ül a szerkesztője (lásd még VÁRKONYI 2015).

Ádám Péter és Kiss Kornélia közös vállalását Fázsy Anikó karolta fel, aki kiváló ismerője volt Camus munkásságának. Fázsy felajánlotta, hogy az új fordítást részletekben megjelenteti a *Nagyvilág* hasábjain. A jó szándékú kezdeményezésből majdnem szerzőijog-vita kerekedett, mert a Gallimard jogvédői felfedezték az új fordítást a *Nagyvilág* holnapján, és értesítették a szöveg jogait Magyarországon birtokló Európa Könyvkiadót. A francia anyakiadó közbeavatkozása nyomán az Európa megvette az új fordítás jogait a műfordítóktól, és onnantól fogva 2016 „nagy irodalmi eseményeként” népszerűsítette a könyvet.

Az Európa Camus újraikiadásával sem vállalt látszólag nagy kockázatot, hiszen a regény kötelező olvasmány. A kiadói marketing ellenére és az újrafordítás korántsem elhanyagolható sajtóvisszhangjának dacára *Az idegen*ből ezer-ezerkétszáz példány fogyott az elmúlt két évben. Ez a példányszám a magyar könyvpiacra francia műveknél átlagos, jelentősen elmarad viszont a hasonló fajsúlyú amerikai klasszikusokétól (fentebb már említettük, hogy Kerouac Útonjának új fordításából három-négyezer, a *Rozsban a fogóból* öt-hatezer példányt adtak el).² Az új Camus-fordítás recepciója szintén vegyes volt. A kritikák közül egy pozitív és egy negatív felhangú írást emelnénk ki, Fázsy Anikó és Bán Zoltán András tollából. Fázsy és Bán szinte ugyanazon kulcsszavak, kulcsmondatok fordításán elmélkedik, és méltatja vagy ítéli el a fordítókat. Fázsy védi például a *fautif* szó „bűnösnek” való fordítását az „on est toujours un peu fautif” mondatban (CAMUS, 33). Bán sérelmezi, hogy a fordítók ezzel „elővetítik a bűnös képét”, noha a franciában a *coupable* szó csak a regény második felében jelenik meg, amikor a főhős Meursault már jogi értelemben véve is bűnös. Bán több példát is hoz a szövegből, ahol a *faute*, *fautif* nem „hibának” vagy „hibásnak” van fordítva. A *Trésor de la langue française informatisé* egyébként a *coupable* szóval magyarázza a *fautif* melléknevet, vagyis a két szó kvázi szinonim a franciában.

Ahogy a magyarban a bűn jelenthet erkölcsi és jogi értelemben vett vétket egyaránt, úgy a *faute* fogalma sem válik el egyértelműen a büntől: az eredendő bűnt mondják *faute originelle*-nek is a franciában. Amikor Meursault szeretője kissé

²M. Nagy Miklós, az Európa Könyvkiadó akkori igazgatójának szóbeli közlése alapján.

megütközik rajta, hogy Meursault az anyja halála után egy nappal vele strandol, Ádámék fordítása helytállóbbnak tűnik, mint Gyergyaié. A bűn, bűnösség itt erkölcsi értelmű, és a kontextus alapján Meursault valami olyasmit akar mondani, hogy „csinálhat akármit az ember, sehogya se jó”, vagy: „ebből a helyzetből nem lehet jól kijönni”. Ha a német fordító a kérdéses mondatoknál meg tudja oldani, ahogy Bán mondja, hogy szerkezetileg és szóválasztásában is tapadjon a franciához, az a két nyelv rokonságából fakad. Hasonló elvárást támasztani a magyar fordítással szemben képtelenség, és az eredménnyel valószínűleg maga Bán sem volna elégedett.

Az, hogy adott szót miként fordít a fordító, nagyon is a kontextus, vagyis az adott szó közvetlen, mondatbeli és tágabb értelemben vett (a bekezdésben, fejezetben, sőt a szöveg egészében betöltött) szerepétől, jelentésétől függ. A jó fordítás nem attól jó, hogy a szavakat a szótári jelentésükre cseréli, hanem hogy visszaadja a célnyelven a forrásnyelvi szavak adott kontextusban, beszédhelyzetben való jelentését, funkcióját. Ezért mondhatjuk, hogy a „ce n'est pas de ma faute” Gyergyai-féle „Nem tehetek róla” (CAMUS 2011, 7) és Ádám és Kiss-féle magyarázata: „Mit csináljak? Ez van” (CAMUS 2016, 9) egyaránt megfelelő. A műfordítónak ugyanis, aki ismeri a francia kultúrát és nyelvet, tudja, hogy ez a mondat hangzik el, amikor a francia széttárja a kezét egy általa megoldhatatlannak vélt helyzetben. A mondat helyes fordításához a fordítónak ilyenkor nem a *faute* jelentését kell keresnie a szótárban, hanem azt a kérdést kell megválaszolni, hogy mit szoktunk mondani magyarul hasonló helyzetben.

Bán szerint az új fordítás legnagyobb adóssága, hogy „nincs valódi stílusa”, Ádám és Kiss nem „elbeszélői szólamos” fordítanak, hanem „izolált mondatokat”. Gyergyai szövege ellenben „modorosságaival együtt is” hiteles, mert Gyergyai a „nagy stílus” korszakában alkotott. Egyrészt a fordító kénytelen mondatokat fordítani, ha az író is mondatokat használ, sőt kénytelen az író mondathatárait tiszteletben tartani (Gyergyai gyakorlatával ellentétben), a mondatok hosszúsága, tagolása ugyanis ad valamiféle, az író stílusára jellemző ritmust a prózának. Másrészt ha valami távol áll Camus stílusától, az a modorosság. Ahogy Fázsy is írja, Camus-re hatott Hemingway vagy Dos Passos írásainak szikár, minimalista stílusa. Ezt a dísztelenséget, a szó szoros értelmében vett modortalanságot, amely Meursault személyiségének lényege, és amelyet Bán stílustalanságnak ítél, Ádám és Kiss fordításának viszont sikerült megteremteni, és következetesen végigvinni a szövegen. Az új fordítás vitathatatlanul hitelesebben adja vissza az eredeti stílusát, mint az első, ez a stílusbeli hűség pedig véleményünk szerint a jó műfordítás alapfeltétele.

Konklúzió

A tanulmányban Salinger és Camus egy-egy klasszikusának új fordításait és azok recepcióját elemeztük. Ezek alapján elmondható, hogy a műfordítók hozzáállása az újrafordítás kérdéséhez megengedő és nyitott. Általában olyan szövegeket fordítanak újra, amelyeknek előző fordítása 50-60 éves, de a fordítók nem zárják ki, hogy egy szövegnek egy időben akár több interpretációja is létrejöhessen. Ezt az álláspontot erősíti egyes nyugati országok újrafordítási gyakorlata: az Egyesült Államokban vagy Franciaországban nem ritka, hogy egyazon műnek 20-30 évenként születik újabb fordítása, vagy hogy egyszerre többen is lefordítják ugyanazt a művet. Magyarországon ennek a gyakorlatnak – bár akad rá példa – valószínűleg részben a könyvpiac adottságai szabnak gátat.

A viszonylag szűk piacon sok kiadó verseng. A kiadónak pedig elemi érdeke, hogy egy újrafordítás kiadásánál a könyv eladhatóságát mérlegelje. Az elemzett példákban látszik, hogy a kiadók igyekeznek hosszú távon sikeres klasszikusokat újra kiadni, és neves, nagy tapasztalatú fordítókra bízni az újrafordítást. Ugyanakkor M. Nagy Miklós, az Európa Könyvkiadó volt igazgatója szerint nincs olyan általános szabály vagy trend, amelynek alapján egy kiadó meg tudná jósolni, hogy mely klasszikus új fordítása lesz sikeres.

Az új fordítások recepciója a fordítók hírneve ellenére is vegyes, de leginkább elzárkózó és elutasító. Az újrafordítást a kritikusok gyakran támadásnak, provokációnak értelmezik: miért kell „kidobni”, „lenullázni” a régit (BÁN 2016), miért kell megváltoztatni egy mű címét (BUDOSÓ 2015)? Afféle kizárólagosságot tételeznek régi és új fordítás között. A régit, a „nagy stílust” kérik számon az újon, ami olyan, mintha Kosztolányi stílusát kérnék számon Esterházy. Mintha a kritika, fordításokról lévén szó, figyelmen kívül hagyná azt, amivel Barna és Ádámék is indokolják az új fordítások szükségességét, hogy tudniillik Gyergyai és Gyepes fordításai óta megváltozott az irodalom nyelve. Miért ne változhatna vele együtt a műfordítás nyelve is?

A 2017 februárjában Gentben tartott „Retranslation III” nemzetközi konferencián a finn kollégák furcsállták a magyar kritikusok elutasító attitűdjét, Finnországban ugyanis a kritika kifejezetten üdvözi az új fordításokat. A szlavista kollégák viszont ugyanitt megerősítették, hogy a posztkommunista országokban az újrafordítások megítélése inkább negatív, és a kritika szinte kötelező jellel jobbnak tartja a régit az újnál. Bár a magyar műfordítók hozzáállása nyitott és elfogadó, a kritikusok túlzottan kötődnek érzelmileg a régi fordításokhoz. Az új fordítások recepciójában sok a nosztalgia és a fordítással mint szakmával kapcsolatos amatőrismusra valló értékítélet. Nincs érzelem- és indulatmentes, szakmai és tudományos berkekben elfogadott kritériumrendszeren alapuló, ugyanakkor a fordítás mechanizmusait belülről ismerő magyar fordításkritika. Fordításkritikát ugyanis elsősorban szakmabelieknek, műfordító kollégáknak és szerkesztőknek kellene írniuk, vállalva annak minden pozitív és negatív következményét.

Bibliográfia

- ÁDÁM Péter (2015), Miért kell a *Közönyt* újrafordítani?, *Nagyvilág*, LX. évf., 7. szám, 782–787.
- BÁN Zoltán András (2016, *Töltött galambról nem volt szó – Camus remekműve új fordításban*, 2016. május 14. <https://vs.hu/magazin/osszes/toltott-galambrol-nem-volt-szo-camus-remekmuve-uj-forditasban1-0514/> Letöltés ideje: 2017. június 12.
- [BARNA 2015] „*Csak a lázadás maradt meg*”. CSIDER István Zoltán interjúja Barna Imrével, 2015. március 9. <http://nol.hu/kultura/csak-a-lazadas-maradt-meg-1520745/> Letöltés ideje: 2017. január 23.
- BUDOSÓ Bori (2015), *Tülei-e Holden Caulfield az új Zabhegyezőt?* 2015. április 18. <https://vs.hu/magazin/osszes/tulei-e-holden-caulfield-az-uj-zabhegyezot-0418/> Letöltés ideje: 2017. június 12.
- CAMUS, Albert (1942), *L'étranger*, Gallimard, Párizs.
- CAMUS, Albert (2011), *Közöny*, ford. GYERGYAI Albert, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- CAMUS, Albert (2016), *Az idegen*, ford. ÁDÁM Péter és Kiss Kornélia, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- FÁZSY Anikó, Okkal, ok nélkül. *Az idegen* újrafordításáról, *Nagyvilág*, 2015, LX. évf., 7. szám, 759–764.
- [GYEPES 2010] NEM AKARTAM MŰFORDÍTÓ LENNI. ZELKI János interjúja Gyepes Judittal, 2010. január 30. <http://www.litera.hu/hirek/nem-akartam-mufordito-lenni/> Letöltés ideje: 2017. január 23.
- OSZTOVITS Ágnes, *Egy csapnivaló cím csodája*, 2015. április 15. <http://valasz.hu/kultura/egy-csapnivalo-cim-csodaja-111667/> Letöltés ideje: 2017. május 31.
- Trésor de la langue française* informatisé, <http://atilf.atilf.fr>
- VÁRKONYI Benedek, Négykezes Camus-re. Interjú Ádám Péterrel, *Élet és Irodalom*, LIX. évfolyam, 36. szám, 2015. szeptember 4.